

*Березовська Н. Л.,
к.ю.н., доцент кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ НА ПЕВНИЙ СТРОК, ЩО ЗАСТОСОВУЄТЬСЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Анотація. На основі кримінального, кримінально-виконавчого законодавства, літератури та практики застосування покарань до неповнолітніх досліджена ефективність застосування до неповнолітніх позбавлення волі на певний строк. З'ясовані причини широкого застосування позбавлення волі на певний строк до неповнолітніх. Пропонуються шляхи вирішення проблеми.

Ключові слова: позбавлення волі неповнолітніх, покарання неповнолітніх, ефективність позбавлення волі.

Постановка проблеми. Одними з основних завдань кримінального законодавства є забезпечення гарантованих прав та законних інтересів громадян, в тому числі злочинців, вдосконалення заходів їх соціально-правового захисту, а також впровадження правових норм, які сприяють індивідуалізації та диференціації кримінальної відповідальності та покарання, відповідають принципам гуманізму, справедливості, індивідуалізації, економії заходів кримінальної репресії. Саме тому у КК України вперше закріплено окремий розділ (XV), присвячений особливостям кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Вперше у кримінальному законодавстві містяться особливі положення щодо видів покарання неповнолітніх. Законодавець закріпив окрему статтю (98) в Кримінальному кодексі, де передбачив види покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього злочинця: 1) штраф (як основне та додаткове покарання); 2) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю (як додаткове покарання); 3) громадські роботи; 4) виправні роботи; 5) арешт; 6) позбавлення волі на певний строк (як основні покарання). Особливістю наведеної системи є те, що вона як і ст. 51, так і у ст. 98 КК України побудована починаючи з менш суворого до більш суворого покарання. На сьогодні, найбільш суворим покаранням, що може бути застосоване до неповнолітнього злочинця є позбавлення волі на певний строк.

Проаналізовано положення КК та КВК України, наук кримінального профілю з приводу застосування даного виду покарання, та вчинено

спробу вказати на недоліки та деякі позитивні моменти позбавлення волі, запропонувати зміни та доповнення до кримінального та кримінально-виконавчого законодавства, які б покращили застосування позбавлення волі на певний строк. Для досягнення поставлених **цілей**, слід звернутися до питання сутності даного виду покарання.

Взагалі, система покарань неповнолітніх повинна бути покликана створювати можливість здійснення судовими органами диференційованого підходу до вибору покарання неповнолітньому й бути спрямованою на переорієнтацію судової практики на досить широке застосування більш м'яких покарань, в основному покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Такий підхід, як уявляється, найбільш перспективний, тому що будь-яка ізоляція неповнолітніх від суспільства й поміщення їх у кримінальне середовище веде до деградації особистості. Про це свідчать численні дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених, таких як Є. В. Болдирев, В. Д. Єрмаков, Г. М. Мінковський, В. В. Невський, А. Б. Сахаров та ін. Складність застосування видів покарання до неповнолітніх злочинців сьогодні полягає також у тому, що до них майже неможливо застосовувати які-небудь інші види покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Хоча вчені неодноразово вказували, що ізоляція від суспільства у формі позбавлення волі — особливо сувора форма державного примусу й до неповнолітніх вона повинна застосовуватися як надзвичайний захід (В. Д. Єрмаков, І. І. Карпець, Г. М. Мінковський, А. Б. Сахаров та ін.). А за даними судової статистики до 40% засуджених неповнолітніх не працювали і не навчалися до засудження. Реальна можливість призначення неповнолітньому злочинцю покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, у цей час зведена до мінімуму. Однією із причин є та, що існуючі види покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства, не розширюють на практиці можливості суду у виборі справедливої міри покарання. Саме тому до неповнолітніх найбільш широко застосовується покарання, пов'язане з ізоляцією від суспільства, — позбавлення волі на певний строк. Проблеми покарання у виді позбавлення волі неповнолітніх є

дуже актуальними для України та обумовлюється обов'язком точного виконання актів міжнародно-правового характеру із цих питань, діючого кримінального й кримінально-виконавчого законодавства України, необхідністю вдосконалення системи заходів, спрямованих на надання допомоги засудженим до позбавлення волі на певний строк неповнолітнім, на поступенітенціарний вплив і здійснення контролю за ними.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. В науковій літературі проблемами позбавлення волі, взагалі, та неповнолітніх, зокрема, удосконаленням цього виду покарання займалися З. А. Астеміров, І. М. Гальперін, С. І. Демент'єв, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, М. М. Гернет, Ф. Ліст, В. О. Меркулова, О. С. Міхлін, В. В. Панкратов, В. Ф. Пирожков, А. Б. Сахаров, Л. С. Халдеева, Г. Ф. Хохряков, Є. Г. Ширвіндт, Н. Г. Яковлева та ін. Однак, дослідження позбавлення волі неповнолітніх на певний строк у світлі проведених у країні правових, соціальних і економічних реформ в останні десятиліття, заснованого на діючих актах міжнародно-правового характеру, кримінальному та кримінально-виконавчому законодавстві України детально не проводилися, ці питання є досі проблемними та вимагають подальшої теоретичної розробки. При цьому, статистичні дані Державного департаменту України з питань виконання покарань свідчать, що серед неповнолітніх, які відбувають покарання у виді позбавлення волі на певний строк, значний відсоток осіб, які реально відбувають цей вид покарання повторно [1]. Тому закономірним є питання про ефективність і доцільність його застосування до неповнолітнього в тих значних масштабах, які ми відмічаємо сьогодні.

Викладення основного матеріалу. У відповідності зі ст. 63 КК України покарання у виді позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи. Ст. 102 КК України вказує на особливість застосування цього виду покарання до неповнолітніх і закріплює, що неповнолітні, засудженні до покарання у виді позбавлення волі, відбувають його у спеціальних виховних установах. Сутністю даного виду покарання і його основною ознакою є ізоляція засудженого від суспільства шляхом поміщення неповнолітнього в закриту установу, забезпечення охорони й здійснення за ним постійного нагляду. Ізоляція як правообмеження спричиняє й інші, пов'язані з нею негативні наслідки для засудженого, такі, як обмеження волі пересування й вибору місця проживання, визначення розпорядку дня, вибору роду занять, можливості за власним розсудом організувати дозвілля й т. ін.

Ізоляція як примус і характерна риса позбавлення волі виступає як вимушена міра, тому що вона суперечить еству буття людини й принципу недоторканості особи. У цьому зв'язку вона повинна: носити правовий характер; застосовуватися вузьким колом суб'єктів (судом) в інтересах захисту суспільства; виконуватися спеціальними органами й в установах зі спеціальним режимом; діяльність по її застосуванню й виконанню підконтрольна й може бути оскаржена; бути обмежена тимчасовими рамками й не повинна являти собою повної відірваності конкретної людини від зовнішнього світу. Окремі автори трактують ізоляцію від суспільства як часткову, тобто від невеликого кола осіб, а не від усього суспільства [2, 25; 3, 223]. Це обґрунтовується тим, що режим виконання позбавлення волі все-таки допускає різні форми взаємодії засудженого й суспільства (за допомогою засобів масової інформації, листування з рідними й близькими й т.п.). Інші вчені заперечують таке розуміння ізоляції, обґрунтовуючи це тим, що розрив і навіть тимчасове порушення соціальних зв'язків у всіх випадках веде до дезадаптації особистості в суспільстві. У ч. 2 ст. 102 КК України законодавець чітко закріпив положення про незастосування позбавлення волі до тих неповнолітніх, які вперше вчинили злочин невеликої тяжкості. Цим, вважаємо, законодавець врахував особистість злочинця, а саме неповноліття винного, врахував особливості його розвитку і з огляду на те, що неповнолітня особа перебуває ще на стадії формування особистості з урахуванням ступеню вчиненого злочину, повністю відмовився від застосування до неповнолітнього за вчинений злочин невеликої тяжкості покарання у виді позбавлення волі. Згідно ч. 1 ст. 102 КК України покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли на момент вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, за загальним правилом, не може бути призначене на строк більше 10 років (як і КК Російської Федерації у ст. 88 [4] та КК Республіки Білорусь у ст. 115 [5]), а у випадках вчинення особливого тяжкого злочину, поєданого з умисним позбавленням життя людини — не більше п'ятнадцяти років. Таким чином, за Кримінальним кодексом України, максимальний строк покарання у виді позбавлення волі для неповнолітніх не відрізняється від максимального строку цього покарання, призначуваного для дорослих злочинців. Позиція законодавця з цього приводу не зрозуміла. Ми вважаємо, що до неповнолітніх цей вид покарання, а тим паче на тривалий термін повинен застосовуватися дуже обережно. Саме при призначенні позбавлення волі неповнолітнім суд не повинен забувати про принцип гуманізму. На нашу думку, у виняткових випадках,

коли суд прийде до висновку про недоречність застосування інших видів покарання до неповнолітньої особи, яка негативно характеризується, скажемо, у разі вчинення особою особливо-тяжкого злочину, призначення позбавлення волі і в такому випадку неповнолітньому має відповідати принципам гуманізму і максимальний строк позбавлення волі, як і при застосуванні інших видів покарання до неповнолітніх (цим, вважаємо, законодавець доводить встановлену у п. 3 ч. 1 ст. 66 КК України тезу, що неповноліття саме по собі визнається пом'якшуючою обставиною) повинне бути скорочено удвоє стосовно неповнолітнього. Про доречність скорочення строків покарань для неповнолітніх злочинців свідчить і законодавча новела. Так, Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» [6] закріпив скорочення мінімального строку позбавлення волі на певний строк для неповнолітніх до шести місяців. До цього моменту діяло положення КК України у редакції 2001 р., згідно якого мінімальний строк позбавлення волі був один рік. Тобто, для неповнолітніх з дня опублікування вказаного закону, мінімальний строк був скорочений наполовину від передбаченого до цього. Вважаємо, законодавець проявив принцип гуманізму, як було вказано і в самій назві закону, та принцип індивідуалізації, знову довів, що неповноліття саме собою є пом'якшуючою обставиною.

Ефективність будь-якого виду покарання, як відомо, визначається його здатністю досягати поставлених перед ним цілей. У юридичній літературі висловлюється думка про те, що наша пенітенціарна система не справляється певною мірою з покладеним на неї завданням — виправленням засуджених, що головне — це кара, а виправлення і виховання на даному етапі, як категорія не повинна мати місце [7, 97]. Такі думки нам здаються необґрунтованими. Тим паче, коли мова йде про виправлення неповнолітніх злочинців. Законодавець цілями позбавлення волі, як, втім, і покарання взагалі, закріпив, у відповідності зі ст. 50 КК України, кару, виправлення засуджених, а також попередження вчинення злочинів як засудженими, так і іншими особами. Якщо головною метою покарання у виді позбавлення волі визнати кару, то даний вид покарання, як і діяльність виконуючих його пенітенціарних установ, варто вважати цілком ефективною. Якщо ж в основі даного виду покарання поставити виправну й профілактичну роль позбавлення волі (що відповідає всім міжнародно-правовим та національним джерелам права), то ситуація перестане бути настільки однозначною. Режим відбування покарання у виховній колонії,

активна виховна робота, суспільно корисна праця, загальноосвітнє й професійно-технічне навчання повинні привести до виправлення найбільш педагогічно занедбаних неповнолітніх. У той же час передбачається, що застосування позбавлення волі до неповнолітніх повинне справити і дієвий попереджувальний вплив як на самого неповнолітнього, так і на однолітків злочинця з нестійкими звичками, схильних до вчинення злочинів. В останні роки опубліковано ряд робіт, у яких представлена критична позиція стосовно спеціального та загального попередження, виправного потенціалу покарання у виді позбавлення волі [8, 238-244]. У цих роботах цілком обґрунтовано, на наш погляд, стверджується, що сутність покарання у виді позбавлення волі глибоко суперечлива, оскільки в процесі його виконання виникають такі негативні процеси і явища, які не тільки істотно ускладнюють процес досягнення мети виправлення, але й найчастіше виключають можливість досягнення подібного результату. Невипадково, аналізуючи ефективність даного покарання, Г.Ф. Хохряков відзначає, що більшість фахівців ставляться до нього більш як до вимушеного явища, ніж до бажаного [9, 65].

На Європейській конференції в Берліні в травні 2000 року по проблемі «Реалізації європейських норм в галузі позбавлення волі, а також санкцій і заходів громадського впливу» наголошувалося не на застосуванні покарання, а на застосуванні заходів саме громадського впливу на злочинця. Хотілося б доповнити, що у випадках, коли неповнолітнім вчинено злочин і його виправлення неможливе без призначення йому покарання, це твердження могло б бути складовою покарання, так як застосування будь-якого позитивного впливу більш суттєво, коли мова йде про неповнолітнього злочинця, який, як погоджуються вчені кримінального профілю, є особою, яка піддається виправно-трудоному впливові та здатна виправитися. І саме виправно-трудоий вплив справляє позитивний вплив на злочинця при застосуванні будь-якого покарання. Тому кримінальне законодавство повинне бути побудоване саме з урахуванням даних положень. Система покарань переважно повинна містити саме види покарань пов'язані з виправно-трудоим впливом, інакше покарання буде відігравати роль лише відплати і ніяк не виправлення особи, яка вчинила злочин і, вірогідніше, якщо не виправиться, вчинить його ще раз. На нашу думку, суспільство повинне будувати кримінальну політику, направлену не в минуле, а саме в майбутнє. Спрямувати свої зусилля не на те, щоб відплатити, а інколи і в більш суворій формі, за вчинене суспільно-небезпечне діяння, а на те, щоб у майбутньому ця особа не вчиняла

злочину. На протиріччя, властиві покаранню у виді позбавлення волі, у свій час звертав увагу А. Я. Яковлев, відзначаючи, що при засудженні до покарання у виді позбавлення волі людина відривається від життя в нормальних умовах, ізолюється від суспільства, потрапляє в обстановку, що різко відрізняється від життя на волі; засуджені утримуються в оточенні інших злочинців, де можливість взаємного «зараження» негативними звичками значно зростає; перебування в місцях позбавлення волі позбавляє людини самостійності, привчає до пасивного сприйняття навколишнього світу [10, 101-102]. М. Райт наголошував на тому, що «в'язниці дорого коштують, навіть якщо їх перевантажити і створювати у них нелюдські умови. Ще дорожче обходиться створення гуманніших умов: виникає потреба у робочих місцях, навчання та людських стосунках, так само як і допомога у подоланні наслідків позбавлення волі як такого» [11, 7]. При відбуванні позбавлення волі особа ізолюється від суспільства, що може призвести в майбутньому до зміни місця проживання, навчання або роботи. Позбавлення волі помітно послабляє соціально корисні зв'язки засуджених. Позбавлення волі, саме по собі, справляє психотравмуючий ефект. Сама обстановка місць позбавлення волі нерідко призводить до виникнення у неповнолітніх негативних емоцій, неврозів, психічних зривів, агресивної поведінки, спрямованої іноді на самого себе, а найчастіше зовні — на порушення режиму відбування покарання, посягання на особистість інших.

Невипадково тому VIII конгрес ООН по попередженню злочинності й поводженню із правопорушниками у Кубі в 1999 р. розробив нову концепцію розвитку системи покарань, що була прийнята ООН і рекомендована державам-членам ООН для використання при реформуванні національних і правових пенітенціарних систем. У концепції вказується, що застосування позбавлення волі лише в невеликій мірі захищає суспільство від злочинності, особливо повторної. Позбавлення волі, як було визнано, є найменш ефективним, але, у той же час, найбільш дорогим видом покарання. Тому застосовуватися воно повинне лише як надзвичайний захід за тяжкі злочини відносно тих злочинців, які становлять небезпеку для суспільства [12, 3-4]. Цілком згодні із цим твердженням і вважаємо, що це в першу чергу стосується застосування позбавлення волі на певний строк до неповнолітніх злочинців, вплив на яких цього покарання, в більшості положень, негативний.

Висновки. Уявляється, що в ч. 2 ст. 102 КК України слід внести зміни та викласти частину у такій редакції:

«2. Позбавлення волі неповнолітнім може бути призначено лише за вчинення умисних тяжких, пов'язаних із фізичним насильством над особою та особливо тяжких злочинів».

Як зарубіжний, так і вітчизняний досвід боротьби зі злочинністю (особливо зі злочинністю неповнолітніх) показує помилковість і невинуватість широкого застосування покарання у виді позбавлення волі. На сьогоднішній день більшістю вчених і практиків уже не оспорується твердження про те, що ізоляція засудженого від суспільства не є ефективним способом виправлення злочинця.

Узагальнення й аналіз практики застосування даного покарання свідчить про те, що неповнолітнього варто позбавляти волі тільки у виняткових випадках, коли інші заходи кримінально-правового впливу не можуть дати належний ефект.

Література:

1. Офіційний сайт ДДУПВП [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.ktmu.gov.ua
2. Чернов А. Д. Лишение свободы как вид уголовного наказания: Уголовно-правовые и уголовно-исполнительные аспекты : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология ; Уголовно-исполнительное право» / А. Д. Чернов. — М., 1998. — 31 с.
3. Селиверстов В. И. Уголовно-исполнительная система России на рубеже XXI века / В. И. Селиверстов // Россия на рубеже тысячелетий : сб. трудов. — М. : ИМПЭ, 2000. — С. 219-224.
4. Уголовный кодекс Российской Федерации. — М. : ИНФРА-М, 2005. — 188 с.
5. Уголовный кодекс Республики Беларусь / предисл. Б. В. Волженкина; обзорн. статья А. В. Баркова. — СПб : Юридический центр Пресс, 2001. — 474 с.
6. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2008. — №24. — Ст. 236.
7. Шульгін М. Ф. Реалізація кримінальної відповідальності у процесі виконання покарання у вигляді позбавлення волі / М. Ф. Шульгін // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 1999. — № 4. — С. 93-97.
8. Дрьомін В. М. Зменшення тюремного населення: пошук нових шляхів / В. М. Дрьомін // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць / МОН України, ОНЮА. — О., 2001. — Вип. 10-11. — С. 238-244.
9. Хохряков Г. Ф. Парадоксы тюрьмы / Г. Ф. Хохряков. — М. : Юрид. лит., 1991. — 222 с.
10. Яковлев А. М. Об эффективности исполнения наказания / А. М. Яковлев // Советское государство и право. — 1964. — № 1. — С. 101-102.
11. Райт М. Чи здатне відновне правосуддя зменшити навантаження на систему карного судочинства / М. Райт // Відновне правосуддя в Україні. — 2005. — № 4. — С. 5-12.
12. Максимова Н. Гуманізація покарань — крок до громадського суспільства / Н. Максимова // Соціальна політика та соціальна робота. — 2001. — № 1. — С. 3-12.

Березовская Н. Л. Усовершенствование наказания в виде лишения свободы на определенный срок, которое применяется к несовершеннолетним

Аннотация. На основании уголовного, уголовно-исполнительного законодательства, литературы та практики применения наказаний к несовершеннолетним исследована эффективность применения к несовершеннолетним лишение свободы на определенный срок. Установлены причины широкого применения лишения свободы на определенный срок к несовершеннолетним. Предлагаются пути решения проблемы.

Ключевые слова: лишение свободы несовершеннолетних, наказание несовершеннолетних, эффективность лишения свободы.

Berezovska N. L. Improving the punishment of imprisonment for a term that applies to minors

Summary. Based on the criminal, criminal-executive legislation, literature and practice of punishment for juveniles to investigate the effectiveness of juvenile imprisonment for a specified period. Give reasons for widespread use of imprisonment for a term to minors. We offer solutions to problems.

Key words: juvenile detention, juvenile sentence, the effectiveness of imprisonment.